

SAILKAPEN SAIOA

Bertsolariak historian

Juan Mari Lekuona

Nola sailkatu bertsolariak

Orain arte bi sailkapen erabili izan ditugu gehienik: bata A. Zavalarena, eta bestea S. Onaindiarena. Tolosarrak, «Bosquejo de historia del bertsolarismo» izeneko bere liburuan, eta guri dago-kigun aldetik, XIX eta XX garren gizaldietako euskal historiaren barruan, garai bakoitzeko bertsolaririk sonatuenaren inguru, bertsolari multzoa bil-tzen du. Talde honi, holakoren edo halakoren be-launaldia deitzen dio, sonatuenaren izena belaunal-diari erantsiz.

S. Onaindiak, berriz, bi ardatzen inguru sail-katzen ditu gure bertsolariak: batean eskolatuak jarriko ditu, eta bestean eskolatu gabeak. Eta bi sail hauetako bakoitzean, gero probintziaz probin-tzia aipatzen ditu bertsolarien izenak eta xeheta-sunak.

Nire egitekoa, hala eskatu didatenez, sailkapen huts eta soilean mugatzen da. Goragoko egile horien lanak eta sistema, batarenak bezala bes-tearenak erabiliko ditut. Eta saiatuko naiz neure

aldetik alderdi berriak eransten, mailak bereizten, ikuspegi orokorra eta zabalagoa eskaintzen.

Lehenengo eginkizuna da, XIX eta XX garren gizaldietako kultur mugimenduen barruan bertsolari-tza ezartzea. Eta, gai honi buruz, epe nagusi hauek aipatzen ditut: 1) *Erromantizismo aurrea* (1800-1839); 2) *Erromantizismoa* (1839-1876); 3) *Pizkunde aurrea* (1876-1935); 4) *Pizkundera* (1935-1968); 5) *Bertsolari-tza soziala* (1968-1977).

Bigarren eginkizuna da, —nere iritzian oso beharrezkoa—, bertsolariak bi mailatan bereiztea: bapatean jendaurrean abesten dutenak eta bertso-jartzaileak. Uste dut garrantzi handiko bereizketa dela hau bertso-gintzari buruz eritzia eman behar denean. Pentsamoldez eta teknikaz antzekoak badira ere, dinamika oso desberdina dute bertso-gintzan. Bapatean bertsoak kantatzen dituenak beti da bertsolari; baina ez da beti garbi ikusten bertsolarien artean sartzen den edo ez bertso-jartzailea. Eta kontextua ere zeharo desberdina dute bapateko bertsoek eta idatzitakoek. Eta badira izan bertsolari gailurrak, bertso-jartzaile bezala gutxi nabarmendu direnak, hala nola Fernando Amezketarra, Pello Errota, Lazkao-txiki, Lopategi eta abar. Eta badira, baita ere, plazan aritu ez direnak, edo-ta luzimendu txikia edukitakoak, baina bertso-sorta ederrak, klasikoak, utzi dizkigutenak, adibidez Bilintx, Otaño, I. Olea eta abar. Jakinagarria da, baita ere, izen sonatuak badaudela bertsolari-tzaren historian, plazan bezala bertso jartzen ere mausu izan direnak: Xenpelar, Txirrita, Basarri, Xalbador, Amuriza eta abar. Beraz, argibide handia eman dezake bertsolariak bitan banatzeak; bapatekoak eta jartzaileak bereizteak, alegia.

Hirugarren bereizkuntza, berriz, horrela egingo nuke. Horietako bakoitza beste bitan azpi-sailkatu: eskolatuak eta eskolatu gabeak. Zera esan nahi dut, batez ere, eskolatu izenarekin: literatura idatzia, eta honen nolerebaiteko eragina, ezagutzen dutenak. Eskolatu gabeak, berriz, horrelako eraginik ez dutenak, bertso-gintzaren arloan behintzat. Badakit nahiko zaila dela bereiztea nortzuk diren sail batekoak eta nortzuk besteak, batez ere azken urteotako bertsolariak aipatzerakoan. Gauza nabaria da, —komunikabideak direla medio, eskolak direla medio eta abar direla medio—, gaurregungo bertsolariak kultura idatziaren giroan bizi direla gehienak.

Ahal delarik, ona litzateke euskalkiak ere kontuan edukitzea, sailkapena finkatzerakoan. Eta batez ere, honegatik da: bertsolari-

ri-usario desberdinak nolerebait markatzeko asmoz, bertsolari-eskolak, era batekoak eta bestekoak, aipatu asmoz.

Eta azkenik, eranskin modura edo —egileak egile—, klasiko bihurtu diren textuak, nahiz-eta bertsolarien mailan ez aipatu textu horien egileen izenak. Esan nahi dut bertsolari antoloi-jetan azaltzen diren bertso-sortak, baina bertsolari ez den batek jatu-tutakoak; ez bait dira gutxi horrelakoak, gure bertsozko tradizioa osatzen duten bertso ezagunak eta askotan kantatuak, bertsolaritzaren historian aipamen bat merezi luketenak.

Bereizkuntza hauek guztiak kontuan ditugula, has gaitezen sailkapen soil eta laburra tajutzen.

1. — Erromantizismo-aurrea (1800-1839)

1.1. Alderdi orokorrak

- a) *Garaia*: Mugimendu honek bertsolaritza hartzen du gizaldiaren hasieratik karlisten lehen gerratea bukatu arte, 1800-1839.
- b) *Taldea*: Bertsolarien izen-andana laburra aipa deza-kegu, kantari gutxi-ezagunak gehienak, bi bertsolari nabarmentzen direla Gipuzkoan, Fernando Amezketarra eta Izuelako Artzaia, eta beste bi Nafarroan, Pudes Zaharra eta Bordel, hau oraindik gaztea.
- c) *Gizartea*: Nekazari girokoa da erabat; eta bailara edo herrialde mailan bakarrik zuten eragina bertsolari-ek.
- d) *Teknika*: Indarrean daude bertsolarien arteko desafi-
oak. Gutxi antzean oraindik bertso-jartzaileak. Eta eskolatu gabekoen saioak dira gehienak; eta hizkun-
tza usariozkoa erabiltzen dute, bertso-jartzaile treba-
tuen mailarik gabea. Saioak, berriz, asko eta asko
bapatekoak ditugu; eta ez paperetan gordeak, herria-
ren oroitzapenean baizik. Hala ere, orduko bertsoak
dekantatuena dira, behar bada, herri mailako bertso-
gintza bapatekoan.

1.2. Izenak

A. BAPATEKOAK

- a) *Eskolatu gabeak*: Fernando Amezketarra (G); Zabala (G); Txabalategi (G); Ametza (G); Aizar-

nazabal-ko Sakristaua (G); Altamira (G); Oztozko Donarua (?); Otobezino (G); Albitxuarra (N); Mitxel edo Migel (?); Tolosako Arakiña (G); Izuelako Artzaia (G).

b) *Eskolatuak*: Oraingo ez dut ematen izenik.

B. JARTZAILEAK

a) *Eskolatu gabeak*: Beñat Mardo (Z); Pudes Zaharra (N); Bordel (N); Izuelako Artzaia (G); Ezkioko Itsua (G).

b) *Eskolatuak*: Jose Bizente Etxegarai (G); Juan Krutz de la Fuente (B).

1.3. Zenbait textu klasiko

— «Matsaren zumua» (Meagher) (G); «Kontxexiri» (Iztueta) (G); «Ene Izar maitia» (Belzunzeko Bikontea) (BN).

2. — Erromantizismoa (1839-1876)

2.1. Alderdi orokorrak

- Garaia*: Karlisten lehenengo bi gerrateen artean, 1839-1876. Bertsolaritzaren urrezko aroa dateke.
- Taldea*: Zabala da, eta nahiko ezaguna guretzat. Sona handiko bertsolariak nabarmentzen dira: Xenpelar, Bilintx, Iparragirre, Etxahun, Bordel.
- Gizartea*: Aurreko epean aipatu dugunaren berdintsu, nekazari giroa, noski, erabat. Hala ere, nabariak dira mundu teknikatua baten zantzuak, trenbideak eta abar.
- Teknika*: Bertso-paperak, bai zabalkundez eta bai bere hizkuntza propioz indartzen diren garaia dugu. Xenpelarrekin maila jasoagoa hartzen du eskolatu gabe-koen bertso-gintzak. Bertso-paperetako mintza-moldea finkatzen duela dirudi. Bestalde irauten dute oraindik bertso-desafioak, une honetan galduko badira ere. Usariozko bertsolaritzak oso indartsu dirau baita ere.
- Aldakuntza*: Ahapaldi landuak, bertso idatziaren eraginez. Puntuen mailan aberastasuna. Doinu berriak. Gaiak ñabardura berridunak.

2.2. Izenak**A. BAPATEKOAK**

- a) *Eskolatu gabeak*: «Xanxo» (BN); Agustin Zakarra (G); Xenpelar (G); Larraburu (G); Lexoti (G); Eperra (G); Ardotx (G); Bekoixia (G); Ibarre (G); Xorrola (G); Bortondo (G); Arotxa (G).
- b) *Eskolatuak*: Etxahun (Z); Oxalde (BN); Dibarrart (BN).

B. JARTZAILEAK

- a) *Eskolatu gabeak*: Bordel (N); Larralde-Bordaxuri (L); Xenpelar (G); Lexoti (G); Larraburu (G); Eperra (G); Bekoixia (G); Segurako Itsua (G).
- b) *Eskolatuak*: Bilintx (G); Iparragirre (G); Etxahun (Z); Oxalde (BN); Dibarrart (BN); Urtxalle (G).

2.3. Zenbait textu klasiko

— «Erariyaren indarrak» (Ramon Artola) (G); «Nere etxea» (J. B. Elissamburu) (L); «Beste biharamuna» (Id.); «Lolo, ene maitea» (Larralde) (L); «Andregeia» (Gibert) (L).

3. — Pizkunde-aurrea (1876-1935)**3.1. Alderdi orokorrak**

- a) *Garaia*: Karlisten bigarren gerrateaz geroztik, Espainiako gudu zibila arte. Hau guztia, denboraldi bezala, transizio moduko epe luzea bezain interesgarria dateke. Une aberatsa. Bertsolaritza berria mamitu zen urtealdia.
- b) *Taldea*: Oso zabala eta nahiko ezaguna. Hiru bertsolariren inguru doake aldi honetako bertsolari sailaren ardatza: P. M. Otaño, Txirrita eta K. Enbeitaren inguru.
- c) *Gizartea*: Aldaketa handiak daude gizarte-mailan. Industri giroa, abertzale planteiamenduak, literatur mugimenduak Bilbo eta Donostiaren biran. Bertsolaria kaletartu beharra ikusiko da, batez ere azken aldera. Eta Enbeitarekin agertuko da bertsolariak, giza uhol-

deen eragile bezala, eduki dezakeen eragina, palanka izan daitekeenez jendoldearen erabilkeran.

- d) *Teknika*: Bertso-paperek diraute, indartsu iraun ere. Baina ez dago iadanik desafiorik. Lore-jokoak agertzen dira; eta bertsolari onenen multzoa ezaguna egiten da Euskal Herri osoan, eta beren saioak irtetzen dira bailara eta herrialdeko esparrutik. Eta, baita ere, K. Enbeitarekin bertsolariak duen indar sozio-politikoa nabarmentzen da. Teoria mailan ere, M. Lekuonaren idazlanekin, bertsolaritza metodo egokiagoz aztertzen da, eta zehatzago eta beroago balioztatzen.
- e) *Aldakuntza*: P. M. Otañorekin testu egokia lortzen da, garaiko ahogozorako egina. Txirritak usarioa dakar. Eta K. Enbeitak, besteak beste, eragin politikoa. Horietan finkatuko da bertsolaritzaaren pizkunde garaia.

3.2. Izenak

A. BAPATEKOAK

- a) *Eskolatu gabeak*: «Txirrita» (G); Joxe Bernardo (G); Udarregi (G); Pello Errota (G); Gaztelu (G); Patxi Bakallo (G); Saiburu (G); «Txapel» (G); Alkain (aita) (G); Zubeltzu (G); Saikola (G); Atano (G); Zepai (G); Eperra (G); Joakin Napparra (N); Bekoitxia (G); Martxelina (G); Itxaspe (G); Frantxexa (G); Abarrategi (G); Tellaetxipi (G); Nekezabal (G); Sarasola (G); Mintegi (G); Sorozabal (G); Etxeberria (G); Uriarte (B); Kortatxo (G); Larralde (BN); Mattin (L); Lumoko Joxe (B); Zubiat (BN); Etxart (L).
- b) *Eskolatuak*: K. Enbeita (B).

B. JARTZAILEAK

- a) *Eskolatu gabeak*: «Txirrita» (G); Fermin Imaz (G); Udarregi (G); Pello Errota (G); Zarauzko Zaldubi (G); Alzoko Imaz (G); Saiburu (G); Panderitarrak (G); Joxepa Antoni Aranberri (G); Paulo Yantzi (N); «Lexo» (G); Juan M. Zubizarreta (G); «Motza» (G); Iturzaeta (G); «Txapel» (G); Zubeltzu (G); Saikola (G); Atano (G); Uztarri (G); Balentxi (G); Axura (G); Bera (G); Etxarte (N); Maritorea (N); Jose Inazio Etxe-

berria (G); «Kaska-zuri» (G); Eperra (G); Bekoixia (G); Juan Krutz Zapirain (G); Joxe Zapirain (G); Graziano Anduaga (G); Axentxio Txanaka (G); Errikotxia (G); Mendaro Txirristaka (G); Ligeix (Z); Iturrino (G).

- b) *Eskolatuak*: P. M. Otaño (G); J. Zabaleta (G); P. Zabaleta (G); Pedro Mari Santa Krutz (G); Estrada (G); Manex Etchamendi (BN); Urtxalle (G); Patxi Erauskin (G); K. Enbeita (B); I. Enbeita (B).

3.3. Zenbait textu klasiko

— «Galtzaundi» (Ramos Azkarate) (G); «Nere maite Maria» (Zalduby) (L); «Ai, au dolorea» (S. Baroja) (G); «Arbola bat» (Arrese-Beitia) (B); «Kantuz» (Mendiage) (L); «Urruti neure menditik» (K. Etxegaray) (G); «Agur eta ohore Euskal Herriari» (Zalduby) (L); «Amatto» (Barbier) (L); «Txanxangorria» (E. Arrese) (G); «Irrintzina» (Barbier) (L); «Ama» (Oxobi) (BN).

4. — Pizkundea (1935-1968)

4.1. Alderdi orokorrak

- a) *Garaia*: «Bertsolari-Eguna» 1935ean ospatzen hasi zirenetik, 1968an borroka armatuak eta errepresioak giro berri bat sortu zuten arte.
- b) *Taldea*: Oso ezaguna gaurko bertsozale askorentzat. Lau bertsolari nagusien inguru doake garai honetako bertsolari-ardatza: Basarri, Uztapide, Xalbador eta M. Lasarteren inguru.
- c) *Gizartea*: Bertsolaria kaletartu egiten da, euskal gizona eta gizartea hala egiten diren bezala. Entzulego berezia sortzen da, Euskal Herri osokoa, kulturaz eta bertso-ezagutzaz jantziagoa. Bertsolaritza komunikabi-deetan sartzten da, gizarte berriko jendoldeetan.
- d) *Teknika*: Bertsolaritzako saio-moldetan txapelketek agintzen dute; eta hasten dira, baita ere, jaialdiak. Bertso-paperak ezkututzen dira. Liburuak, irratia eta aldizkariak dira bertsoen eman-bide. Baita ere irte-

tzen dira: hiru edo lauakoak txapelketa eta jaialditan, hamarretik behera askotan jarritako bertso-sortetan. Gaiaren konposaketa zehatzagoa eta lojikoagoa egiten da, bertso-saio idatziekin antzagoz. Eta teoria alde-
tik ere badago aurrerapiderik, batez ere Oteizak bertso-
solaritzaren estetika-balioari buruz egindako ikerlan-
netan. Eta, aldi honetako datake bertsolari-eskolen
ugaritze eta teknikatzea, batez ere Bizkai aldean.

- e) *Aldakuntza*: Inoiz ez bezalako gorentasuna hartzen du bapateko bertso-
gintzak, batez ere Basarri eta Uztapide-
derek; eta bertso-jartzaileen artean ere aparteko bi
liburu aipatu bear dira, Xalbador eta M. Lasartere-
nak. Baina batez ere, aldi honetan egin den aurrera-
pidea sozio-kultura mailakoa izan dela esan dezakegu;
ez hainbeste textugintza berrian.

4.2. Izenak

A. BAPATEKOAK

- a) *Eskolatu gabeak*: Mitxelena (G); M. Zabaleta (N); Mattin (L); Arozamena (N); Uranga (G); Mugartegi (B); Narbarte (N); Joakin Naparra (N); Perurena (N); Etxeberria (G); Jose Lizaso (G); Agirre (G); Lexoti (G); Kasiano Iburguren (G); D. Garmendia (G); Kosme Lizaso (G).
- b) *Eskolatuak*: Basarri (G); Uztapide (G); Xalbador (BN); Azpillaga (B); Lopategi (B); Gorrotxategi (G); Pujana (B); Alkain (semea) (G); Lasarte (N); B. Enbeita (B); Xanpun (L); Iraola (G); Lazkano (G); Etxahun Iruri (Z); J. M. Iztueta «Lazkoa-txiki» (G).

B. JARTZAILEAK

- a) *Eskolatu gabeak*: D. Garmendia (G); Mattin (L); Arozamena (N); Lexoti (G); G. Albizu (G); Uranga (G); B. Pujana (B); Mugartegi (B); Juan K. Arosagaray (N); J. Aierbe (G); J. M. Arriola (G); M. Manterola (G); Balendin Otxoteko (N); Joxe Mari Prantxexa (G); Mendaro Txirristaka (G); Mujika (G).
- b) *Eskolatuak*: Basarri (G); Uztapide (G); Xalbador (BN); Lasarte (N); Olea (G); M. Matxain (G);

B. Enbeita (B); Basurko (G); Etxahun Iruri (Z);
«Ibai-ertz» (G); S. Salaberria (G).

4.3. Zenbait textu klasiko

— «Makilla» (P. Lafitte) (Z); «Basa-txoritxu» (P. Etxeberria) (G); «Antoni eta Anton» (N. Etxaniz) (G); «Orain arteko inñularretan» (S. Mitxelena) (G); Eta aldi honen bukaeran indartzen da euskal kantarien uhain berria.

5. — Bertsolaritza soziala (1968-1977)

5.1. Alderdi orokorrak

- a) *Garaia*: Azken txapelketa egin ondoren, 1967an alegia, eta borroka armatua hasi zenetik, diktaduraren ondoren bertsolaritza bir-planteiatzen hasi arte.
- b) *Taldea*: Gure egunotakoa, denok gogoan ditugun inguru.
- c) *Gizartea*: Baserriaren atzerakada eta uriarteko bizitza. Demokrazi deiadarra. Teknikapenaren hedatzea. Euskal ezkerren mugimendu berriagoak. Nazional planteiamendu gogoragoak.
- d) *Teknika*: Pizkunde garaikoaren antzekoa. Behar bada, areagotu egiten dira jaialdiak: ugaritu eta bitxiagotu. Bapatekotasuna, psikologiaren aldetik, moteltzen ari da eta urritzen: aldabidean dagoke, irakurketek eta tele-irudiek dakarten buruko funtzionamendu berrietan. Indartsuago dagoke bakarkako arrera eztabaidako saioa baino, guztia bertso jantziago eta sakonago baten mesedetan. Sartu dira bapateko saiotan neurri berriak.
- e) *Aldakuntza*: Gaien eta ikusmoldeen politizapena, beste gaiak baztertzearainokoan. Entzulego gaztea prestatu beharra iraupenik izango badu bertsolaritzak. Tradizioari iraupena emateko ikastoletan eta komunikabideetan irakatsiak eta bertso-saioak zabaldu beharra. Zerikusi handiko jokoa dugu, noski, eskuartean.

5.2. Izenak**A. BAPATEKOAK**

- a) *Eskolatu gabeak*: J. Agirre (G); D. Garmendia (G); Mitxelena (G); Arregi (B); Etxeberria (G); Narbaiza (G); Egileor (G); Larrañaga (G); Joxe Lizaso (G); Kosme Lizaso (G); Mugartegi (B); Zeberio (G); Mañukorta (B).
- b) *Eskolatuak*: Lopategi (B); Azpillaga (B); J. M. Lztueta, «Lazkao-txiki» (G); Gorrotxategi (G); Amuriza (B); Yon Enbeita (B); Xanpun (L); Ezponda (BN); Iraola (G); Igarzabal (G); Zabala «Lexo» (G); Mitxel Xalbador (BN); Sebastian Lizaso (G); M. Lasarte (N).

B. JARTZAILEAK

- a) *Eskolatu gabeak*: D. Garmendia (G); Mugartegi (B); Mattin (L).
- b) *Eskolatuak*: Amuritza (B); Yon Enbeita (B); Lazkano (G); Sebastian Lizaso (G); Mendiburu (BN); M. Lasarte (N); M. Matxain (G); Olea (G); B. Enbeita (B); «Ibai-ertz» (G); Etxahun Iruri (Z).

5.3. Zenbait textu klasiko

— Lehenegi litzateke xehetasunik eman dezagun. Seinagarri da euskal kantari berriek utzi diguten ondarea: ez litzateke harritzekoa zenbait kanta herriaren memorian oratzea, bertsozko tradizioaren mesedetan.

Sintesi lan honetan hari nagusiak markatzea izan da nere xedea. Dibulgapenerako beharrezkoa zen zerbait horrelako egitea. Batek ez du kritiko zorrotza izan beharrik sailkapen honi gauza diskutigarriak eta hutsuneak aurkitzeko. Dena den, zerbaitu bat eskaintzea zen gure asmoa.

J. M. L.

LOS BERTSOLARIS EN LA HISTORIA LES BERTSOLARIS DANS L'HISTOIRE

Hasta hoy la clasificación de los bertsolaris se ha realizado a partir de un doble criterio. El primer criterio es de A. Zavala que reúne los bertsolaris en torno al de más renombre, denominándolo «generación de tal o cual». El segundo criterio es el de S. Onaindia que distingue los bertsolaris en cultos y populares y por dialectos.

Era urgente superar y completar estas clasificaciones. Juan Mari Lekuona ofrece una visión más general y completa del fenómeno del bertsolarismo. En primer lugar, entronca el bertsolarismo en el movimiento cultural de los siglos XIX y XX: 1) el pre-romanticismo (1800-1839), 2) el romanticismo (1839-1876); 3) el pre-renacimiento (1876-1935); 4) el renacimiento (1935-1968); 5) el bertsolarismo social (1968-1977).

En segundo lugar, al interior de este cuadro clasificatorio, que es minuciosamente descrito y caracterizado, procede a la división de los bertsolaris en los que improvisan en público y los que escriben bertsos, porque si bien técnica e intelectualmente tienen las mismas características, la dinámica y el contexto de ambas es muy diferente.

Una tercera diferenciación del esquema hace referencia a la cultura o conocimiento de la literatura escrita, distinguiendo así los bertsolaris cultos y populares. Se ha señalado también la división dialectal. Y por fin, el autor ha seleccionado en cada período los más renombrados bertsos clásicos.

Jusqu'à nos jours on a classé les bertsolaris d'après un double critère. Le premier critère est celui d'A. Zavala qui classe les bertsolaris d'après l'époque, le plus célèbre donnant son nom à une génération de bertsolaris. Le second critère est celui de S. Onaindia qui distingue les bertsolaris cultivés des bertsolaris populaires et par dialectes.

Il était urgent d'améliorer et de compléter ces systèmes de classifications. Juan Mari Lekuona offre une vision plus générale et complète du phénomène du bertsolarisme. D'abord il situe le bertsolarisme dans le mouvement culturel du XIXème et du XXème siècles: 1) le pré-romantisme (1800-1839) 2) Le romantisme (1839-1876) 3) la pré-renaissance (1876-1935) 4) la renaissance (1935-1968) 5) le bertsolarisme social (1968-1977).

Ensuite, à l'intérieur de ce tableau, minutieusement décrit et caractérisé, il fait une division entre les bertsolaris qui improvisent en public et ceux qui écrivent des vers, puisque ces deux situations présentent une dynamique et un contexte très différents, tout en gardant les mêmes caractéristiques techniques et intellectuelles.

Une troisième différence dans ce schéma vient de la culture ou connaissance de la littérature écrite, ce qui distingue les bertsolaris cultivés des bertsolaris populaires. On y signale aussi la division dialectale. Enfin, l'auteur a choisi pour chaque période le vers classiques les plus célèbres.